

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ט, תשי"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

על אליעזר בן-יהודה מחדש הלשון

(למלאות מאה שנים להולדתו)

אמנם מקום-כבוד בהיסטוריה היהודית נחל אליעזר בן-יהודה כמחיה הלשון העברית — ושמו ופועלו יזהירו לנצח בהיכל התרבות העברית. אבל אולי לא פחות במעלה הוא גם מעשהו הכביר כמחדש-המלים הפורה והמתמיד ביותר. מה גרם לו לעסוק בתוצרת המונית של חידושי-לשון? הצורך הדחוף והחינוכי למצוא את כלי-הדיבור לכל מיני צורכי המציאות יום-יום. כשהחל הוא לדבר עברית בתוך משפחתו, וכשהחלו גם בני שאר המשפחות המעטות להביע משאלותיהם בלשוננו, הרגישו מיד את המחסור הנורא בשמותיהם של הכלים והעצמים הפשוטים והנחוצים ביותר ובכינוייהן של הפעולות היסודיות והמצויות ביותר. בן-יהודה השתדל למלא את המחסור הזה, לבל יהי למכשול ולעיכוב בחפשיותה ובקלותה של השיחה העברית. אולם נדמה לי, כי עוד גורם נפשי פנימי לבולמוס החידושים המופרזים שלו — והיא דחיפתו הטבעית ליצור חדשות, להטביע חותמו האישי על שפתנו, שאמנם חלק רב מאוצר מלותיה כיום הזה בא לה מתוך הסדנה הפרטית שלו. מעוצם אהבת הלשון הבליע לעד את ישותו הרוחנית בתוך מוח עצמותיה ודם-תמציתה. הכרה זו נתנה לו סיפוק-נפש הרבה.

כמחדש מלים בדרך כלל לא היה הראשון. מי בעצם לא חידש מלים? אין ספק, כי כל נביא בספרו יצר תיבות חדשות משלו. באמת אמרו: לא היה מעולם ושם מחבר וסופר עברי,

שביודעים ובייחוד בלא-יודעים לא פלט קולמוסו איזה משקל-
שם חדש או בניין-פועל חדש. תוך כתיבה אין הכותב יכול
להתעכב ולהימלך בדעתו, אם צורה זו הייתה עד כה או לא
הייתה — וממילא לא יימלט שלא יעלה על הנייר אילו חידושים.
אלא שבן-יהודה היה הראשון והיחידי עד היום הזה, שעשה את
חידושי המלים בסיטונות ובכוונת-מכוון. כמה מלים חידש בן-
יהודה — לא נדע לעולם, כי פשוט היה מעתיר אותן בלי הרף
יום-יום במישרין וגם בעקיפין (מספרים, למשל, כי אשתו
הסופרת חמדה בן-יהודה הייתה לפעמים מפרסמת סיפור קטן
אך ורק כדי להבליע בתוכו איזו מלה מחודשת שיצר בעלה).
אך אין ספק, כי הן נמנות למעלה מאלף אחד. סיטון לשוני כזה
לא היה לנו מעולם. בימיו היו מונים אותו בהקמת בית-מלאכה
מיוחד לחרושת-בהמון של מלים עבריות.

כיום הזה אנו מבינים כבר, כי עלינו לברך על מהירותו
הבלשנית של בן-יהודה. רואים אנו עכשיו בחוש, עד כמה
לפעמים נהפכת לחסרון ולמגרעת אותה ההרגשה הנפרזת של
זהירות יתרה. דווקא אמני הסגנון מפחדים לגשת אל היכל
הלשון, שרוחות דורות-קדם ממלאות אותו מן הקצה אל הקצה.
בשבתם על האבניים לחדש מלה מעיקרה או להחיות מלה
נשכחה — ייבהלו לרוב ויעלו חרס או רק מעט. המסתורין
שביצירת שפתנו מרפים את ידיהם ומקפאים את יזמתם.
מבחינה זו נחוץ להיות „אברהם בעל ביטחון“ (מתוך „עלים
בלים“ של אחד-העם), העובר יערות-אימים, מבלי שידע את
הסכנות האורבות לו. בן-יהודה לא ראה באמת או עשה עצמו
כלא-רואה את המסתורין הנזכרים. יראת-הרוממות מפני הדר-

קודשה של לשוננו כאילו ניטלה ממנו. על-כן הלך ועשה במין ביטחון בלתי-מצוי, במין אמונה בכוחות עצמו. בתוצרת סיטונית ובקצת היסח-הדעת ממנגנונה הפנימי של העברית חידש ויצר שפע מלים אין ספור. בקלות ובלי חבלי לידה נולדו הוולדות הלשוניים שלו. וראה זה פלא: קיבת שפתנו קלטה יפה, עיכלה לתיאבון את מזונותיו המילוליים של בן-יהודה. משמע שהיה הרעב גדול. צורכי יום-יום תבעו בחזקה וקיבלו את כל הבא ביד. אילו חיכו וציפו לרחמי שמים ולשכינת-היצירה בהספקה לשונית עברית, כי אז היו מחכים ומצפים עד היום הזה מתוך שפתיים חררות.

מלבד חידושי-מלות בשפע עצום ובמהירות רבה ללא שהיות יתרות, שלט עוד עיקרון חשוב בשיטתו הבלשנית המעשית של בן-יהודה. העיקרון הזה התבטא בסיסמה: מלה אחת לעניין אחד. טעמו ונימוקו היה, כי דיבור חי ומתהלך דורש קיצור ובהירות. ואין קיצור ובהירות בכנותנו שתיים או שלוש מלים לאיזה דבר, עצם או מושג — בשעה שקשיי-הדקדוק (התואר, המין, המספר והנטייה טעונים ידיעה מספיקה מתוך יישוב דעת) מעכבים את שטף השיחה הטבעית והפשוטה. ברם יותר מכל נימוק אחר אכלתו הקנאה. הקנאה העזה והלוהטת למלוא כוחה ויופיה של שפתנו ולשלמות אפשרויותיה המריצתו לגלות או לחדש שם קצר וחתוך לכל כלי וחפץ, לכל פרט ומושג. אמנם לא נעלמה מבן-יהודה העובדה, כי לשונות גדולות ועשירות (האנגלית, למשל), אשר לא יחסר כול בהן, מסתפקות לפעמים בצירוף של מלות-מספר לצורך אחד — ואין דואג שם לתקן "מעוות" כזה. אולם לא כן סברו קנאי שפתנו כבן-יהודה

ובני-לוויתו: כיוון שאנו עומדים בתקופת חידוש נעוריה של העברית, הרי נוכל מלכתחילה לטרוח ולהכין הכול כראוי וכהוגן. ובכן עשו מעין מעשי-בראשית. הם בטחו בכוח המשקלים העבריים המרובים והמגוונים, שיצמיחו כפעם בפעם, בשעת הצורך, בד חדש משורש ישן. לפיכך עמדו וזרו הלאה את כל צירופי השמות, שרווחו בספרות העברית בימי ההשכלה בארצות הגולה — והציגו לעומתם שמות בודדים ומיוחדים, שהעלו ממקורות ספרותנו או שחידשו בעצמם.

זהנה בימינו אנו רואים בעליל, כי לולא דרישת מלה אחת, כי-עתה כל העושר, המצוי לנו עתה בעין, לא היה מתגלה או מתחדש. הראשונים והחלוצים הם קנאים ועקשנים מאז ומעולם. אילו היו מוותרים — פה להרכבה מילולית ושם לארמית או ללועזית — מי יודע, מי יודע אם היינו מגיעים עד הלום לזכות ולראות בעינינו עברית עשירה ומדויקת, שנכסיה עוברים לשימוש, ועסיסיה הפנימיים משקים את אדמתה הפוריה. תבענים גדולים היו גואלי שפתנו, ואשר על-כן השיגו כל כך הרבה.

כדי להדגים בחוש את ההנחה האמורה זה עתה, אביא לכם, רבותי, כאן לעיניכם חמישים זיווגי-מלים, שהיו ידועים לפנים:

בתי-עיניים, בתי-ידיים, מורה-שעות, עמידה ברשות עצמה, תוחלת נכזבה, כלי-בית, שולחן-כתיבה, מקהלת נוגנים בכלי-שיר, מגדל פורח באוויר, בית שבת תחכמוני, בית עקד ספרים, בית פקידות השוטרים, בעל בית-חרושת, בית-מועד, רואה חשבונות, קיבל זכות אזרח, עושה כובעים, בית מועצת

העיר, איש-צבא, זכוכית מגדלת, מכתב, עיתי, מכתב עיתי לירחים, ספר מכתבים, ספר מלים, עץ-גפרית, מכונת-קיטור, חכם מדינה, בית נזירים, חיוה דעתו בבחירות, מתן זכויות, בית-אוכל, בעל צבע אחד, כלב קטן, מנהיג או מוכר סוסים, מחלת קוצר הנשימה, מחסה ממטר, בתי-נעליים, ברזל עשת, עומד על המשמר בהגיע תורו, מאכל טוב טעם, רוגז עצבים, עבודת אדמה, הפך עלים בספר, שר-צבא, כסף חי, ספר זיכרונות הימים, בית מלאכה, עושה או מתקן שעונים, ראשו עליו סחרחר, מושך את הלב.

במקום חמישים זיווגי-המלים האלה נתגלו מן המקורות או נתחדשו לגמרי חמישים המלות היחידות האלה, הידועות בזמננו לכולנו:

משקפיים, שרוולים, שעון, עצמאות, אכזבה, רהיטים, מכתבה, תמורת, אווירון, מכללה, ספרייה, משטרה, חרושת, מועדון, פנקס, התאזרח, כובע, עירייה, חייל, משקפת, עיתון, ירחון, אגרון, מילון, גפרור, קטר, מדינאי, מנזר, הצביע, זיכיון, מסעדה, חדגוני, כלבלב, סייס, קצרת (במשקל: שחפת), מטרייה, ערדליים, פלד, תורן (חייל, שומר, רופא וכדומה), טעים, עצבנות, חקלאות, דפדף (וגם עלעל), מצביא, כספית, יומן, סדנה, שען, סחרחרת, מעניין.

את התביעה של מלה אחת הביאו בן-יהודה וחבריו לידי הפרזה וקיצוניות. ואכן עובדה היא, כי בהיודע במחנה ספרותנו או בשוק הדיבור איזו מלה בודדת לאיזה חפץ או רעיון — מיד צירוף המלים, ולא גם המקובל והרווח ביותר, נעלם ואיננו. התופעה הזאת מתמידה ונראית לעינינו בימינו יום יום (למשל,

נציג גירש את בא־הכוח; תיגור חיסל את עמידה על המקח ועוד). ולא רק בארץ־ישראל — אפילו סופרי־המופת שלנו נוהגים כך. הנה מנדלי מוכר־ספרים לא אמר די בצמד־החמד המפורסם „עגלת־חורף“, אלא עמד ויצר „שלגית“. לעומתו קם ח־נ ביאליק ועשה משלו: צר צורת „מוזחלת“. יתרון המלה האחת, כי היא נוחה לשימוש וקלה לנטיות ולהוספת אותיות־השימוש. ובייחוד היא ממהרת להיקלט בזיכרון, אם שורשה בולט וידוע מכבר. כמו כן אפשר לגזור ממנה פועל חדש על־נקלה. ברם עיקר זכותה, כי היא דוחפת וכופה לחידוש וליצירה בלשון. מלבד יצירה חדשה או מחודשת לפי רוח משקלינו הנה אחוז בן־יהודה ועמו עדת החדשנים עוד בדרך אחת, אף כי לעתים רחוקות: הם מיוגו שתי מלים קצרות למלה אחת, למשל: תפוח (תפוח־זהב), קולנוע (קול־נוע), חדגוני (חד־גוני), רמקול (רם־קול, היינו: מיגאפון), אופנוע (אופן־נוע), חידק (חי־דק), צִמְחִי (צמח־חי, היינו: ספק חי ספק צמח) ועוד. השאלה היא, אם כדאי להפריז במיזוגים כאלה, הכשרים כל עוד הם קצרים ומהווים צורה משקלית עברית; אלא שהם מפוקפקים, כשהם משונים וארוכים יותר מדי, למשל: כדורשת, כדורגל, כדורסל, אינסופי, בינלאומי, ביניבשתי, ארצישראל וכו'. במקום להקל את הקריאה, עוד הכבד יכבידה אפילו על קוראים וותיקים. למה לנו, אני שואל, לאמץ את מוחנו ולמתוח את כוח־ניחושו למראה תיבות זרות לעיניים, אם אפשר לכתוב פשוט במקף: כדור־רשת, כדור־רגל, כדור־סל, אי־נסופי, בי־נלאומי, בי־ניבשתי, ארץ־ישראל וכו'. והכול כל־כך קל ובהיר וטבעי בשבילנו? מלבד הבלבול והפקפוק בקריאה בלתי־מנוקדת, הנה

מחוננת שפתנו בשתי סגולות עתיקות ונפלאות: מלות קצרות וצורה משקלית — סגולות המבליטות לאלתר את השורש, הידוע לנו מקודם-לכן. אפילו השמות המורכבים האחרים בתנ"ך טבועים במטבע המשקל, כעין: צפרדע — במשקל ירֶקֶרָא, אדמדס. עם כל זה אף הם מוזרים במקצת, אך מובנים, כיוון שהגיעו אלינו במישרין מתוך מקורות ראשונים.

ובכן אני מסכם, כי אליעזר בן-יהודה הגדיל לעשות בפעולתו ההיסטורית לחדש מלים, מאחר שאחז בשלושה עקרונות: (1) בסיטונות ובכוונת-מכוון, (2) במהירות יתרה, (3) במלה אחת. בזמנו לא חסרו גם מלעיגים, שכינהו בשם "מניח-לשון", אך גם הם גופם החלו להשתמש בחידושי. אולם בדור האחרון נבלע רוב חידושי בתוך דמה ונפשה של שפתנו — ולא נודע, כי באו אל קרבה. על כל זכויותיו כמחיה הלשון העברית יברכהו עם ישראל עד עולם.